

Пєфтіць О. С.

**СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ «СКІФСЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ»
НАД ОЛЬВІЄЮ В V ст. до н. е.**

У статті розглядається сучасний стан проблеми скіфського «протекторату» над Ольвією в V ст. до н. е., пропонуються нові шляхи розв'язання проблеми, робиться спроба залучення нових даних для її вирішення. Зокрема, розглядається можливість використання досягнень сучасного ко-чівникознавства та аналогій з інших історичних періодів існування Ольвійської держави - залеж-ність від пізньоскіфського царя Скілура в II ст. до н. е. і сарматських царів Фарзоя та Інісмея в I ст. н. е. та ін.

Останнім часом дослідники дедалі більше ува-ги приділяють розгляду подій у Північному При-чорномор'ї за античної доби як цілісної системі

взаємодії кількох компонентів - грецького та варварського. І на цьому шляху існує багато не-вирішених проблем. Однією з них є проблема

існування скіфського «протекторату» над Ольвією в V ст. до н. е., яка торкається не лише скіфо-ольвійських відносин, а й взаємодії скіфських племен з іншими грецькими містами-полісами (Ніконій, Істрія та ін.) і взагалі питання про греко-варварські взаємини в Північному Причорномор'ї.

Найбільш детально теорію існування «скіфського протекторату» над Ольвією розробив Ю. Г. Виноградов [1], хоча думки про існування подібного явища висловлювалися й раніше, наприклад П. Й. Каришковським [2]. Підтримав її та модифікував К. К. Марченко [3]. Основними їхніми аргументами були чеканка монет Скїла в Ніконії та монет Емінака в Ольвії, розповідь Геродота про скіфського царя Скїла, який приходив під стіни міста з усією своєю дружиною, а також те, що в цей час скіфські поховання максимально наблизилися до північних кордонів Ольвійської держави, «тісно обступили її»; простежується деяка перерва з першої третини V ст. до н. е. до його кінця у функціонуванні сільських некрополів ольвійської округи і трансформація поховальних споруд. У некрополях Ольвії й Березані серед похованих були вбиті скіфською зброєю. У V ст. до н. е. відмічається відносно збільшення негрецьких імен у просопографії Ольвії, а також зникнення зі складу ліпної кераміки з початку V ст. до н. е. її фракійського й лісостепоного компонентів. До того ж у V ст. до н. е. в Ольвії було побудовано захисні мури.

Точку зору противників цієї теорії детально обгрунтував С. Д. Крижицький [4]. Зазначимо, що контраргументи будуються на тих самих фактах, що й у прихильників протекторату. Зауважимо, що сам термін «протекторат», запропонований Ю. Г. Виноградовим, є умовним. У сучасному значенні він розуміється як «формальна протекція сильної держави слабкій; у період існування колоніальної системи імперіалізму - одна з форм колоніальної залежності, за якою одна держава (протектор) визначала зовнішню політику, питання оборони іншої держави» [5]. Однак чи можна використовувати такий термін для позначення взаємин грецького полісу, що за розвитком був на щабель вищий від свого можливого «протектора», і скіфів, держава яких на той час лише почала формуватися? Тож доречність використання цього терміна потребує перегляду. Дослідники мають на увазі насамперед залежність грецького міста від якогось із скіфських племен. Характер цієї залежності дискусійний і вимагає більш детального вивчення, але схоже, що за наявними письмовими, нумізматичними та археологічними джерелами встановити його неможливо.

За типом господарства, який суттєво впливає й на інші сфери життя, такі як політика, соціальний устрій, побут, скіфські племена були кочовиками, грецькі поліси та лісостепове населення сучасної України - осілими землеробами. Але ніхто з вищезгаданих авторів не розглянув проблему з точки зору теоретичних розробок з питань кочівничкознавства.

До недавнього часу вважалося, що з моменту проникнення в північнопричорноморські степи в середині VII ст. до н. е. скіфські племена розвивалися поступово і безперервно протягом свого перебування на означеній території. Але чим більше нагромаджувалося археологічного матеріалу, тим помітнішою ставала різниця між скіфською культурою VII-VI і V-IV ст. до н. е. До речі, подібні зміни в матеріальній культурі номадів зафіксовано на рубежі VI-V ст. до н. е. в багатьох степових регіонах Євразії, де в цей час відбувалися міграції населення [6]. Межею, що розділяє дві скіфські культури, є остання третина VI ст. до н. е. Пов'язати подібну зміну можна з проникненням у степову зону Причорномор'я нової хвилі номадів зі сходу (Т. М. Кузнецова взагалі виділяє три хвилі скіфських племен у Північне Причорномор'я: середина VII ст. до н. е., остання чверть VII - рубіж VII-VI ст. до н. е. і середина - друга половина VI ст. до н. е. [7]), хоча й не всі автори з цим погоджуються [8]. Цікаво зазначити, що приблизно саме в цей час або трохи пізніше відбуваються деякі зміни і в житті грецьких міст Північного Причорномор'я. Це вже згадуване згортання великої хори Ольвії та будівництво захисних споруд, утворення симахії декількох грецьких міст під керівництвом Археанактидів на Боспорі та ін., що саме і можна пояснити тиском кочовиків.

До того ж у цей час у скіфів переважають впускні поховання в кургани попередньої доби, що, за визначенням С. О. Плетньової, може свідчити про табірний тип кочування, властивий етапу завоювання нових земель [9]. Але вже з'являються й основні курганні поховання, наприклад, біля того ж «кордону» ольвійської хори [10], тобто в кочових скіфських племен почався етап набуття нової батьківщини і переходу до другої стадії кочування з окресленою територією перекочовувань для кожного племені чи роду та появою зимовищ [11]. Отже, скіфські поховання біля с. Ковалівка, що розглядаються дослідниками як один з доказів існування скіфського «протекторату» над Ольвією в V ст. до н. е. [12] і частина з яких є основними курганними [13], можуть свідчити, що якимось із скіфських племен вважало означену територію своєю.

Слід також зазначити, що на якій би стадії кочування не перебували скотарі [14], вони завжди потребували землеробської та ремісничої продукції. Хоча О. Латтимор і казав, що «бідний кочовик - чистий кочовик», підкреслюючи тим самим, що скотарство є самодостатнім типом господарства [15], але номадизм являв собою «відкрити» систему і рідко бував відокремлений від решти галузей виробництва. Скотарська економіка залежала від природно-кліматичних коливань, і через джут кочовик міг втратити все або майже все своє стадо. Як альтернатива кочовому способу життя розглядалися осілість та заняття рибальством і землеробством. Але психологічно номади негативно сприймали осілість. Тому кочовики, які були змушені вдатися до землеробства, розглядали свій стан як тимчасовий і при першій нагоді поверталися до рухомого скотарства [16].

Іноді землеробський сектор в економіці номадів розвивався не лише за рахунок збіднілих кочовиків, а й шляхом насильного переселення землеробів та ремісників у степ (як то було у хунну) або приєднання до своєї держави осілих народів [17]. Частковий перехід до осілості не завжди міг задовольнити кочове суспільство власною ремісничко-землеробською продукцією, тому номади часто використовували інший спосіб поповнення своєї вузькоспеціалізованої економіки. Існувало кілька шляхів отримання продуктів сільського господарства та виробів ремісників від сусідніх землеробських суспільств. Систематизуючи ці шляхи, А. М. Хазанов та М. М. Крадін виділяють такі: 1) посередницька торгівля між землеробськими цивілізаціями; 2) широкі обмінні та торгові зв'язки з сусідніми осіло-землеробськими суспільствами; 3) періодичні напади, грабежі та разова контрибуція із землеробських суспільств; 4) данницька експлуатація та нав'язування васальних зв'язків землеробам; 5) завоювання землеробських суспільств; 6) входження до складу землеробських держав як залежної частини соціуму [18].

Що ж стосується скіфів, то вони до кінця VI ст. до н. е. підкорили Лісостеп - один з осередків землеробства на території сучасної України. І, ймовірно, між підкореними землеробськими племенами та номадами було встановлено данницькі відносини [19]. А. М. Хазанов вказує на різницю між відносинами лісостепоного населення зі скіфами-кочовиками та відносинами останніх з грецькими державами Північного Причорномор'я. Він підкреслює, що греки були вимушені відкупатися від скіфів даниною або подарунками, які, по суті, теж були даниною, лише

менш регулярно та не дуже образливою для грецького самолюбства, і наводить відомості з писемних джерел про виплату подібної данини різними грецькими державами Північного Причорномор'я [20].

Крім того, слід згадати, що наприкінці VII - в першій половині VI ст. до н. е. між населенням Лісостепу та античним світом було встановлено торговельні або, найімовірніше, обмінні відносини, здійснювані за посередництва грецьких колоністів. Але ці два землеробські осередки були розділені степовими просторами, на які поступово й приходять номади. Тож можна припускати участь скіфських племен у посередницькій торгівлі між ними. В. Ю. Мурзін взагалі вважає, що однією з причин переміщення центру Скіфії в північнопричорноморські степи після передньоазійських походів наприкінці VI - на початку V ст. до н. е. було встановлення торгових контактів між скіфськими племенами та античними містами-колоніями в Північному Причорномор'ї [21] або наявність торгівлі між Ольвією та лісостеповими племенами [22].

С. О. Плетньова виокремлює чотири типи взаємин між кочовиками та землеробами: 1) ворожі; 2) союзницькі; 3) данницькі; 4) васальні [23]. До недавнього часу превалювала точка зору про переважання немирних відносин між кочовиками та землеробськими осередками [24], хоча існувала і протилежна концепція - про кочівничко-землеробський «симбіоз» [25]. Однак обидві концепції є однобокими. Слід визнати слушність ідеї М. М. Крадіна про чергування двох моделей взаємодії кочових та землеробських народів - мирної та немирної [26].

Якщо звернутися до скіфської історії, то можна знайти аналогії ситуації, що склалася в згаданий час навколо Ольвії. С. І. Андрух, розглядаючи історію Малої Скіфії в Добруджі та заперечуючи правління Атея над усією Великою Скіфією, зазначає, що Атей здійснював протекторат над усіма грецькими полісами Добруджі - від Істрії до Одеса [27]. Пізніше (кінець III - початок I ст. до н. е.), після завершення формування Малої Скіфії в Добруджі і зростання її могутності, скіфські правителі теж встановили свій протекторат над грецькими полісами (Пліній Старший, наприклад, називає шість міст на цій території, які підкорялися скіфам), причини, механізм та наслідки якого детально розглядає вищезгадана дослідниця [28]. Відомий і лист Апатурія до Невменія на фасоській амфорі, що походить з Керкінітиди, датується V ст. до н. е. і в останніх рядках якого вказується на сплату містом данини скіфам [29].

Нагадаємо про аналогічні події в житті Ольвії. Мається на увазі можлива залежність її від пізньоскіфського царя Скілура в II ст. до н. е. [30], і «протекторат» сарматських царів Фарзоя та Інісмей [31] або ольвійсько-сарматський союз I ст. н. е. [32]. З приводу залежності Ольвії від варварів у ці періоди теж точаться дискусії. Та чи не дивно, що ситуація повторюється? Припускають, що й в V, і в II ст. до н. е. ольвійський поліс віддавався під «протекторат» скіфів добровільно для захисту від інших варварських (скіфських у першому випадку і, можливо, сарматських у другому випадку) племен, і скіфські володарі не втручалися у внутрішньополітичні справи ольвіополітів (тобто укладалася своєрідна нерівноправна угода з виплатою якоїсь данини скіфам греками (?) [33]. Можливо, те саме відбувалося і в I ст. н. е.

Отже, можна говорити про цілеспрямовану політику Ольвії відносно свого варварського оточення, якої б не було, якби ольвіополіти не мали від цього користь. На відміну від Боспорської держави, де окремі міста були об'єднані під єдиним керівництвом і могли разом захищатися від варварських навал, Ольвія розташована далеко від інших полісів. Така ж ситуація спостерігалася і в Ніконії та Істрії, підпадання яких під «скіфський протекторат» теж припускається дослідниками [34]. С. І. Андрух вважає, що Тіра, яка знаходилася в зазначеному регіоні, теж могла потрапити в залежність від скіфських володарів [35]. Тому стратегія захисту від нападів варварів через союз з одним із варварських племен могла бути ефективною для Ольвії. Крім того, поліс міг мати прибутки з посередницької торгівлі між скіфами та грецькими державами інших регіонів розселення греків. Але це питання дискусійне, бо дослідники не можуть дійти згоди, чим саме торгували скіфи і чи взагалі була можлива така посередницька торгівля скіфів між греками та землеробським населенням Лісостепу [36]. Отже, проблема греко-скіфської торгівлі або обміну як один з аспектів розв'язання поставленого нами завдання теж потребує більш детального дослідження.

Таким чином, постає ціла низка окремих питань, вирішення яких допоможе в розгляді проблеми існування «скіфського протекторату» над Ольвією в V ст. до н. е. Зокрема, варто ретельніше проаналізувати факти знахідок загиблих від скіфської зброї в некрополях Ольвії й Березані,

картографію скіфських поховань навколо Ольвії, остаточно вирішити проблему довіри скіфському логосу Геродота взагалі і його розповіді про скіфського царя Скіла. Доцільно розглянути питання, що, власне, означало карбування монет Скіла в Ніконії та монет Емінака в Ольвії. Свідчать ці факти про залежність міст від скіфських володарів чи мова йде лише про використання монетного двору згаданих міст для емісії своїх монет царями сусідньої держави? Чи існувала торгівля або обмін між лісостеповими землеробськими племенами та греками (зокрема ольвіополітами) в VI - на початку V ст. до н. е., і чи могла відігравати суттєву роль посередницька торгівля або обмін скіфів з греками взагалі і чим вони торгували?

Більшість з поставлених питань, імовірно, ще довго лишатимуться дискусійними через брак джерел (писемних, археологічних, нумізматичних), але поступове нагромадження археологічного матеріалу дозволяє хоча б частково їх вирішити. Крім того, для розв'язання існуючої проблеми необхідно залучати дані кочівникознавства, які на теоретичному рівні дають змогу вирішити деякі питання, а також аналогії з інших періодів існування міста (II ст. до н. е., I ст. н. е.) та з історії інших грецьких держав Північного та Західного Причорномор'я (Боспор, Ніконій, Істрія та ін.).

Оскільки термін «протекторат» є умовним, запозиченим із сучасної політологічної термінології, то постає питання доречності його вживання. Можливо, має сенс вживати просто термін «залежність», і тоді проблема звучатиме як проблема залежності Ольвії від скіфів у V ст. до н. е. Оскільки в той час єдиної Скіфії не існувало, то виникає питання, від якого зі скіфських племен або племінних об'єднань залежала Ольвійська держава - від царських скіфів, за Ю. Г. Виноградовим, чи від скіфського племінного об'єднання Північно-Західного Причорномор'я, за К. К. Марченко? Очевидно, це питання допоможе вирішити подальші археологічні дослідження. Викликає суперечки і характер цієї залежності. Якщо Ольвія справді залежала від скіфів, то сучасний стан джерел дозволяє говорити лише про економічний характер цієї залежності, що якоюсь мірою міг впливати на внутрішньополітичне життя ольвіополітів, але скіфи не втручалися в нього безпосередньо.

1. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование. - М.: Наука, 1989. - С. 81-109.
2. Карышковский П. О. Монеты Ольвии. - К.: Наук. думка, 1988. - С. 50.
3. Марченко К. К. К вопросу о протекторате скифов в Северо-Западном Причерноморье V в. до н. э. // Петербургский археологический вестник. - 1993. - № 7. - С. 43-48.

4. Крижицкий С. Д. Ольвия и скифы у V ст. до н. э. До питання про скіфський «протекторат» // Археологія. - 2001. - № 2. - С. 21-35.
5. Політичний словник/Заред. В. К. Врублевського, Л. М. Кравчука, А. В. Кудрицького. - К., 1987. - С. 632.
6. Алексеев А. Ю. Скифская хроника (Скифы в VII-IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк). - СПб., 1992. - С. 103, 111-112.

7. Кузнецова Т. М. Этюды по скифской истории,- М., 1991.- С. 67.
8. Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI - начале I в. до н. э. (Этнополитический аспект).- Запорожье, 1995.- С. 58
9. Плетнёва С. А. Кочевники средневековья.- М.: Наука, 1982.-С. 17.
10. Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П. Скифские курганы у с. Ковалёвка Николаевской области // Курганы на Южном Буге.- К.: Наук, думка, 1978.- С. 133-150.
11. Плетнёва С. А. Вказ. праця.- С. 36.
12. Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.- С. 86.
13. Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П. Вказ. праця.
14. Плетнёва С. А. Вказ. праця.
15. Крадин М. М. Проблеми формацийної характеристики кочових суспільств // Археологія.- 1992.- № 2.- С. 6; Його ж. Імперія Хунну,- М.: Логос, 2002.- С. 95.
16. Крадин Н. Н. Імперія Хунну.- С. 96.
17. Там само.
18. Там само.- С. 97-98.
19. Хазанов А. М. Соціальна історія скифів.- М.: Наука, 1975.-С. 157, 160-163
20. Там само.-С. 157.
21. Мурзин В. Ю. Скифська архайка Северного Причорномор'я.- К.: Наук, думка, 1984.- С. 102.
22. Мурзин В. Ю. Об одном из аспектов возникновения Северопричерноморской Скифии // Проблемы исследования Ольвии: Тез. докл. и сообщ. семинара- Парутино, 1985.- С. 90-91.
23. Плетнёва С. А. Вказ. праця.-С. 150.
24. Там само.-С. 147.
25. Крадин Н. Н. Імперія Хунну.- С. 98.
26. Там само.
27. Андрух С. И. Вказ. праця.- С. 76.
28. Там само,- С. 102, 151-158.
29. Соломоник Э. И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории,- 1987.- № 3.- С. 120, 122-125; Кутайсов В. А. Античный город Керкинитида VI-II вв. до н. э.- К.: Наук, думка, 1990.- С. 148.
30. Карышковский П. О. Вказ. праця.- С. 102; Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.- С. 230-250; Зубарь В. М. Ольвия и Скилур // Российская археология.- 1996.- № 4.- С. 44-50.
31. Виноградов Ю. Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // Вестник древней истории- 1994.- № 2.-С. 168-169.
32. Зубарь В. М. Ольвия, сарматы и Рим во второй половине I в. // ВДИ.- 1994.- № 3.- С. 218-222.
33. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.- С. 81-109; Зубарь В. М. Ольвия и Скилур- С. 44-50.
34. Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье в VI-V вв. до н. э.- К.: Наук, думка, 1990.-С. 69.
35. Андрух С. И. Вказ. праця.- С. 62.
36. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н. э.- Харьков: Изд-во ПТФ, 1999.- С. 267-273.

O. Peftits

MODERN CONDITION AND PERSPECTIVES OF INVESTIGATION OF THE PROBLEM OF THE SCYTHIAN PROTECTORATE OVER OLBIA

Yu. G. Vmogradov worked out the theory about the Scythian protectorate over Olbia, though supposition about it already were at the papers of his predecessors. K. K. Marchenko supported and modified it. Some investigators did not agreed with this theory. The opponents' point of view was described at the article of S. D. Kryzhitskiy. The Scythians were the nomads, the Greeks - settled farmers. But none of investigators used the theoretical researches of nomads' studying for decision of the problem. These researches are analyzed at the article. And some version of their using for decision of the problem is proposed. Also the questions that need in more researches are underlined. The use of analogies from other historical periods of Olbia and some ancient poleis is proposed.